

І.Р. ПРОЦИК
м. Львів, Україна

«ВІДБИВАНКА (VOLLEYBALL) – СЕ ГРА, ЯКА ПОВОЛІ, АЛЕ ВПЕРТО ВИПИРАЄ КОПАНИЙ МЯЧ¹³». ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВОЛЕЙБОЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД У ГАЛИЧИНІ

У статті проаналізовано національні волейбольні терміни, які створено в міжвоєнний період у Галичині. Це були спроби підібрати питомі відповідники до чужомовних назв чи витворити з ресурсів української мови терміни-неологізми на позначення спеціальних понять нової для українців у 20–30-ті роки рухової гри – волейболу.

Ключові слова: українські терміни відбиванки, тематичні групи волейбольних назв, питомі терміни, чужомовні позики.

*А якщо край покриється сотками
дружин відбиванки, що будуть змагатися
між собою, тоді навчимося побіджувати
і станемо гідно у всяких змаганнях з чужинцями.
Степан Гайдучок, «Відбиванка»*

У 1930 р. у Львові накладом товариства «Сокіл-Батько» вийшов підручник «Відбиванка» (Гайдучок, 1930) Степана Гайдучка – громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча, одного з організаторів гімнастично-спортивного руху в міжвоєнній Галичині, учня й послідовника започатковувача української тіловиховної традиції й пропагатора українського спорту Івана Боберського, довголітнього члена «Сокола-Батька», співзасновника Спортивного товариства «Україна», дипломованого вчителя руханки (після завершення дворічного курсу з тіловиховання у Празі та складання державного іспиту у Львівському університеті), учителя тілесного виховання у львівських гімназіях і вчительській семінарії, а згодом – організатора кафедри фізичного виховання у Львівському медичному інституті й багатолітнього її викладача. Це видання було одним із перших українських посібників із волейболу. На основі вивчення друківаних праць про волейбол різними мовами (англійською, чеською, польською, російською), які на той час опубліковано, Степан Гайдучок підготував свій підручник. У тексті він неодноразово покликається на посібник українських авторів із підрадянської України – доктора В. Бляха і М. Філя¹⁴ «Спортивні гри» (Блях,

¹³ У назві статті, що є цитатою з галицького часопису міжвоєнного періоду «Пластовий шлях» (Огляд пластових журналів. *Пластовий шлях*. Львів, 1930, III, 24), а також в інших цитатах із видань 20–30-х рр., і в поданому в статті ілюстративному матеріалі з підручника Степана Гайдучка «Відбиванка» збережено тодішній правопис і пунктуацію.

¹⁴ Розшифрувати ініціали авторів підручника, на жаль, не вдалося, бо ні в згаданому виданні, ні в численних публікаціях В. Бляха та М. Філя в советській пресі (у часописах «Культура і побут», «Молодий більшовик», «Селянський будинок» тощо) не вживано повних імен цих теоретиків і практиків українського тіловиховання.

Філь, 1928), який вийшов друком у Державному видавництві України 1928 р., що свідчить про активні контакти у сфері спорту галичан із наддніпрянцями, поширення волейболу (гри, започаткованої в США у 90-х р. XIX ст.) на всій етнічній території України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., імовірно, завдяки українцям, які повернулися з еміграції (Гайдучок, 1930: 3–6). Правдоподібно, що волейбол поширився в Україні з тодішньої Чехословаччини, де на початку 20-х рр. перебувало багато учасників національних визвольних змагань – інтернованих українських вояків (серед яких і сам Степан Гайдучок – молодший лікар і старшина УСС і УГА в 1918–1919 рр.), які в Чехії опанували цю гру й практикувалися в поєдинках із чеськими дружинами, а після повернення на батьківщину популяризували волейбол серед широкого загалу українців.

Мета цієї розвідки – з'ясувати, як формувалася українська волейбольна термінологія, яку представлено в підручнику Степана Гайдучка «Відбиванка», і на прикладі термінології відбиванки простежити основні тенденції національного термінотворення, які вироблено в Галичині в міжвоєнний період. З-поміж завдань статті, які допоможуть досягти поставленої мети, виокремлено такі: 1) скласифікувати терміни відбиванки, вибрані з підручника Степана Гайдучка, за тематичними групами та описати способи творення цих спеціальних назв; 2) проаналізувати терміни, диференціюючи їх на власне українські найменування та чужомовні позики; 3) на кількох прикладах волейбольних назв показати збіжності й відмінності в уживанні термінів волейболу в Галичині й у підсоветській Україні в міжвоєнний період.

Хоча сам термін *відбиванка* нерідко згадують і українські термінологи, і фахівці з фізичного виховання і спорту, проте ґрунтовного дослідження усієї системи термінів відбиванки в українському термінознавстві досі немає. Спонукою до детального аналізу українських волейбольних термінів стала перевидана нещодавно у Львові репринтним способом праця Степана Гайдучка «Відбиванка» (Гайдучок, 2021), до якої додано невеликий словник термінів, використаних у згаданому підручнику, який уклав дослідник історії волейболу в Україні Володимир Левків (Гайдучок, 2021: 74–77). Зважаючи на потребу внормування сучасної терміносистеми волейболу, особливої уваги потребує аналіз історії формування та розвитку українських термінів цього виду спорту, передовсім під кутом зору можливості повернення спеціальних назв початку XX ст. до сучасної волейбольної термінології. Актуальність діахронних студій терміносистем різних спортивних дисциплін і національної спортивної термінології загалом – безсумнівна, адже спорт має великі можливості презентувати Україну у світі, проте, на жаль, і надалі залишається однією з найбільш зросійщених сфер суспільного життя. Запропонована розвідка є спробою заповнити цю лакуну, насамперед в аспекті аналізу розвитку системи українських назв волейболу.

З-поміж **назв гри** в підручнику Степана Гайдучка «Відбиванка» вжито англійську номінацію в графічному записі латинкою *volley-ball* і український відповідник *відбиванка*, який вказує на основну дію в цій командній грі – відбивати м'яч. В аналізованому посібнику послідовно використано українську назву *відбиванка*: «*Відбиванка* – це гра своїми правилами незвичайно проста, до того не вимагає великого грища і більших грошових вкладів, як н. пр. копа-

ний м'яч чи ситківка» (6)¹⁵. Натомість англiзм *volley-ball* з'являвся лише тричі на початку тексту підручника, й щоразу цю чужомовну назву взято в дужки, очевидно для того, аби продемонструвати читачам, якому термінові автор посібника надавав перевагу та яку з двох номінацій пропонував для широкого вжитку, а також, щоб показати походження терміна: «Відбиванка (*volley-ball*) – це гра, що вимагає дуже мало простору» (3).

У вступі до підручника Степан Гайдучок подає інформацію, хто є автором національного терміна-неологізма *відбиванка*, зазначаючи, що: «Вислів на назву *volley-ball* дібрав побратим П. Зимак» (7). Не так багато є в українській мові термінів, авторство яких точно відоме, тому варто коротко згадати про творця назви *відбиванка*. Павло Зимак – активний діяч спортивно-гімнастичного руху в Галичині, належав до «Сокола-Батька», де проводив руханкові вправи й організував прилюдні гімнастичні виступи молоді, був дипломованим учителем тіловиховання (в університеті склав іспит із руханки), що дало йому змогу викладати цю дисципліну в школах Галичини (Федусевич, 1951: 13), у 1921–1923 рр. – голова Спортивного товариства «Україна», згодом – гімназійний професор і викладач Львівської Богословської академії.

Прикметно, що розповсюджене в підсоветській Україні в 20–30-ті рр. і безконкурентно вживане тепер позичене з англійської мови терміна *волейбол* у тексті не використано ані разу, що вказує на очевидні національні пріоритети в підходах до термінотворення в Галичині міжвоєнного періоду, які ще на початку ХХ ст. започаткував Іван Боберський – піонер тіловиховання й популяризатор багатьох видів спорту, творець численних надзвичайно вдалих національних термінів – відповідників до чужомовних назв із різних спортивних дисциплін [*копаний м'яч (футбол), ситківка (великий теніс), лещетарство (лижний спорт)*].

У групі назв регламенту стрижневою номінацією є *правила гри* або *правила*: «Правдоподібно поширили її [відбиванку] там поворотці з еміграції, на що вказує схожість *правил*, що обов'язують однаково в Чехії і в У.С.Р.Р.» (5–6). Зрідка вживано й синонімічну до терміна *правила* лексему *приписи*: «Для кращого перегляду подаємо сторінки, де треба справити *старі приписи* на *нові*» (38). Обидві назви *правила* і *приписи* функціують у складі антонімічних терміносполук *старі правила* і *старі приписи* та *нові правила* і *нові приписи*: «У відбиванці введено *нові правила*, що їх ось тут подаємо» (38), що відображають динаміку змін у системі понять волейболу наприкінці 20-х – на початку 30-х рр., коли вдосконалено правила цієї гри, відтак із плином часу з'явилися окреслення, що є складеними термінними одиницями, в основі яких протиставлення *старий* – *новий*.

Для називання матчу (поєдинку, гри) у волейбольній термінології й загалом у спортивній термінології міжвоєнного періоду найчастіше вживано власне українську віддієслівну суфіксальну номінацію *змагання*: «Коли дружина стає до *змагань*, усі гравці мусять бути однаково вбрані» (35), а також питому суфіксальну назву *стріча*: «Товариські *стрічі* можуть відбуватися і на менших грищах» (38). Матчі в межах країни мали назву *краєві змагання*, а між команда різних держав – *міжкраєві змагання* та *міжнародні змагання*: «Змагання організуємо між: 1) дружинами того самого товариства, 2) місцевими дружи-

¹⁵ Тут і далі для ілюстративного матеріалу подаємо лише сторінку з підручника: Гайдучок, Ст. (1930). *Відбиванка*. Львів: Накладом «Сокола-Батька».

нами, 3) дружинами повіта, 4) дружинами області, 5) дружинами краю, 6) репрезентаційними дружинами двох місцевин, 7) *міжкрасві* або *міжнародні*» (35); «До цих останніх [міжнародних змагань] стають найліпші дружини, що виявили себе такими на *красвих змаганнях*» (35).

Натомість для позначення змагань у сучасному значенні цього слова як сукупності матчів кількох команд для визначення переможця вживано окреслення *першенство*: «В практиці дві побідні дружини грають за *першенство*» (36). Матчі поза офіційною першістю мали назву *товариських стріч*: «Товариські стрічі можуть відбуватися і на менших грищах» (38).

На позначення понять, пов'язаних з організацією ігор у волейбол, використано синонімічні іменні терміносполуки *переведення змагань*, *переводження гри* (проведення матчу, гри): «Однак там таким *переводженням гри* невдоволені і підносять голоси за зміною» (22); «Колиб таке *переведення змагань* виглядало кому за мало справедливим, то можна *змагання переводити* також так, що всі дружини грають між собою» (36) та дієслівні терміносполуки *переводити змагання* (проводити гру), *грати змагання* (грати матч), *розіграти змагання* (розіграти матч), *відограти змагання* (відіграти матч): «*Змагання переводимо* відповідно до скількох зголошених дружин» (35); «Якщо обставини так складаються, що дружина *розіграє* двоє *змагань* підряд, то повинна *грати* одні *змагання* рано, другі під вечір» (36); «Зверну тільки увагу, що при 16 дружинах требаби *відограти* 104 *змагань*» (36).

Для позначення *частин гри* використовувано питомі прості й складені терміни – *частина гри*, *часть гри*, *грайка* та *півграйка* (остання з назв домінувала за частотністю вживання до часу зміни волейбольних правил, допоки за правилами гри у волейбол розігрувано дві частини матчу): «Гра складається з двох *частей*, з двох «*півграйок*»» (21). На позначення окремих волейбольних партій вживано назв *перша частина гри* та *перша півграйка* – перша частина матчу, *друга частина гри* і *друга півграйка* – друга частина матчу: «Коли в *першій півграйці* одна дружина здобула 15 точок, тоді суддя перериває гру» (21); «...дружина, що програла першу *півграйку* (*першу частину гри*)» (21); «Тепер іще грають *другу півграйку*, цебто хто скорше заробить других 15 точок» (21). Автор посібника «Відбиванка» Степан Гайдучок порівнює терміни, які вживано на позначення частин гри у волейболі в Галичині – *грайка*, *півграйка*, *частина гри*, *часть гри* й у підсоветській Україні, де функціювала назва *черга*: «В У.С.Р.Р. грають 3 *півграйки* (називають «*черги*») по 15 точок» (22). Зі зміною волейбольних правил, коли стали розігрувати три партії, з-поміж синонімічних назв вживано однослівні терміни-неологізми *грайка*: «Гра складається із *трьох грайок*» (39) і значно рідше *півграйка* (цей термін хибував семантичною неточністю – недоцільно окреслювати терміном із коренем *пів-* те, що не є половиною гри, а її третиною), а для найменування третьої частини гри за інерцією інколи використовувано термін *третья півграйка*: «Грають *третью півграйку*» (39).

Після завершення партії команди змінювали своє розташування на тій чи тій половині поля, цей момент зустрічі мав назву *зміна піль*: «Якщо однак різницю в цілій грайці між обома дружинами становить 0 або одна точка, то суддя продовжує гру без *зміни піль*, поки один з дружини не здобуде двох точок (провадить двома точками) понад суму точок противника; тоді вона побіджує» (21–22).

Терміном, що називав переможний результат матчу, була номінація *виграна*, утворена внаслідок мовної економії – трансформації термінного словосполучення *виграна гра* в однослівний термін з одночасною субстантивацією прикметника: «Від подачі м'яча до противника залежить у великій мірі *виграна*» (32).

Результативність матчу окреслювано терміном *точка* – здобуте очко й обчислювано кількістю здобутих у підсумку *точок*: «Коли зроблять промах приймачі, то їхні противники цебто подавачі користають одну *точку*» (Гайдучок, 1930: 19–20). Результат матчу й іншу обов'язкову інформацію про поєдинок вносили до спеціального документа, що мав назву *звіт / звіт із змагань у відбиванці*: «По змаганнях висилає суддя до товариства (чи до тої установи, яка уладжує змагання) *звіт* такої форми» (34).

У тематичній групі **назв команд** у відбиванці, як і в інших командних видах спорту, використовувано питома найменування *дружина*, якому надано термінного змісту: «Вони згуртувалися в *дружину* «Хирів» і змагалися з другими *дружинами*» (3). Цю назву вживано й у Галичині, й у Наддніпрянщині, про що свідчить цитата з підручника В. Бляха і М. Філя «Спортивні гри», яку Степан Гайдучок наводить у своєму посібникові: «Тренер уставляє гравців за сіткою з одного боку, а сам стає на другому полі й кидає по черзі м'яч до другого ряду *дружини* (цебто помочі)» (25). Часом для уточнення використовувано й складений термін *дружина відбиванки*, аби вказати, що йдеться про волейбольну команду: «Також наші цивільні емігранти грали її залюбки, а в Радотіні біля Праги змагалися вони й з першорядними чеськими *дружинами відбиванки*» (3).

У волейболі прийнято диференціювати команди за статтю та віком гравців, тому для називання їх використовувано складні найменування *мужеська дружина*, *жіноча дружина*, *хлопяча дружина*: «Виміри грища для гор за першенство для *мужеських дружин* є 9х18 метрів, а для *жіночих* і *хлопячих дружин* 9х14 м.» (38).

Під час гри команд, відповідно до того моменту матчу, коли вдружини подавали чи приймали м'яч, їх називали *подавачами* або *приймачами*, причім ці функції команд у ході поєдинку щоразу змінювалися: «Дружину, яка починає гру називаємо «*подавачі*», противну «*приймачі*»» (14).

Команди-суперниці мали назви *противні дружини* чи *противники*: «Подавачі тратять право подавати і воно переходить на *противну дружину*» (16); «Це відбувається так, що гравці не чекаючи на свист судді (*противник* на цей свист подає м'яч) пересуваються одним місцем, як вказівка в годиннику» (16).

Відповідно до результату по завершенні матчу команда, яка перемогла (переможна команда), мала статус *побідної дружини*, а та, що програла (переможена команда), – *побідженої дружини*: «*Побіджені дружини* відпадають, а грають три *побідні* і сема в двох грайках» (36).

Команди, що представляли спортивний клуб, місто чи країну на представницьких змаганнях, мали назву *репрезентаційних дружин*, у сучасній спортивній термінології відповідником цього терміна є назва *збірна команда*: «Змагання організуємо між: ... *репрезентаційними дружинами* двох місцевин...» (35).

У групі **назв майданчика для гри, його частин і розмітки** передовсім потрібно зазначити номінації ігрового майданчика для відбиванки. Це часто вживана питома лексема *грище*, яка практично безконкурентно функціювала

й у терміносистемах інших рухових ігор: «Відбиванка – це гра своїми правилами незвичайно проста, до того не вимагає великого *грища* і більших грошевих вкладів, як н. пр. копаний мяч чи ситківка» (6) і рідше вживана власне українська лексема *поле*: «Провідник розставляє гравців на *полі* в два ряди по трьох...» (12). Гадаю, що надавання переваги термінові-неологізмові *грище* цілком слушне, адже він називає 'поле для гри', тоді як лексема *поле* має ширше значення й використовується в багатьох сферах. Із зафіксованих у праці прикладів видно, що коли в одному реченні двічі треба було вжити назву на позначення ігрового майданчика, то Степан Гайдучок двічі використовує найменування *грище*, не заступаючи його в одному з випадків назвою *поле*, що також свідчить про те, що вживання терміна *грище* наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. у Галичині вже усталилося і його термінний статус беззаперечний. Натомість назву *поле* використовували й на позначення ігрового майданчика, й на окреслення його частини – *поле противника*, *противне поле*, *чуже поле*: «Коли однак дістане його третій в дружині, або грач дістане мяч назад, мусить в обох случаях подати його на *чуже поле*» (18); «Поданий мяч відбивала моя дружина так, що цей сів на *поле противника*» (20); «Тільки співгравці в своїй дружині подаємо мяч луком, щоби він міг як найвигідніше вибивати його на *противне поле*» (32). В УРСР на позначення волейбольного майданчика вживали терміни *поле* і *волейбольне поле*.

Степан Гайдучок зазначав, що у волейбол можна грати й у холодну пору року в пристосованому для спортивних занять приміщенні, та використовував часто вживані в Галичині терміни на позначення спортивної зали, питомий – *рухівня* і гібридний – *руханкова саля* – місце для руханки (зарядки), занять тіловиховними вправами: «Зимою можна відбиванку грати в *рухівні*, яка повинна бути бодай 5 і 1/2 м. висока» (10); «Найнижча висота *руханкової салі* може бути 4,50 метра» (38).

Антонімічними термінами відбиванки, що ґрунтуються на протиставленні свого й чужого (традиційному для командних спортивних змагань), є термінні словосполучення – *власне поле* – *чуже поле*, *поле противника*, *противне поле*: «За низько підбитий мяч зачіпає о сітку і паде на *власному полі*, або такий мяч зачіпає сітку і переходить на *поле противника*» (16); «Коли однак дістане його третій в дружині, або грач дістане мяч назад, мусить в обох случаях подати його на *чуже поле*» (18); «Між «своїми» передаємо мяч одні другим так, щоби можна було його з як найвигіднішої постави відбивати на *противне поле*» (30).

Оскільки в правилах гри у відбиванку диференційовано чоловічі, жіночі та юнацькі команди, то й для називання ігрових майданчиків цих команд, що їх розрізняли відповідно до розмірів, теж використовувано різні назви таких ігрових полів – *грище для мужеських дружин* і *мужеське грище*, *грище для жіночих дружин* і *жіноче грище*, *грище для хлопячих дружин*: «Виміри *грища* до гор за першенство для *мужеських дружин* є 9х18 метрів, а для *жіночих і хлопячих дружин* 9х14 м.» (38).

У посібнику зафіксовано ще й цікавий факт еволюціонування правил гри у волейбол, а саме, як змінювалися розміри ігрового майданчика – *виміри грища*: на початку тексту вказано розміри для гри чоловічих команд – 8х16 м, а для жіночих і юнацьких – 8х12 м, а додаток, що описує зміни правил гри, містить такі вимоги до розмірів – 9х18 м – для чоловіків і 9х14 м – для жінок і юнаків.

Для позначення **частин ігрового майданчика** для відбиванки використувано складений термін **половина грища** й утворену від нього внаслідок мовної економії однослівну назву **половина**: «Його перемережуємо поперек на дві рівні *половини*» (9). Залежно від того, на чийй половині поля перебував у той чи той момент м'яч, і котра з команд його подавала чи приймала, ці частини майданчика називали **поле подавачів** і **поле приймачів**: «...мяч підкидає і підбиває отвертою рукою ... так, щоби цей перелетів понад сітку на *поле приймачів*» (14).

Для найменування меж волейбольного майданчика вживано складену номінацію **границі грища**: «...грач підчас подачі вибиває мяч поза *границі грища* (значить той мяч, що діткне *границі грища* є «добрим»)» (16), а для ліній розмітки – **лінії грища**: «Всі ці *лінії грища*, як і місця подачі визначаємо вапном широко на 5 см., або вирізуємо рівчики і засипуємо їх піском на рівні з площею грища» (9). Лінії ігрового поля диференційовано на довші лінії по боках майданчика – **бічні лінії**, **бічні** або **побочини** та коротші поперечні лінії поля – **чолові границі**, **чолові лінії** або **чолові**: «Довші *границі* цілого *грища* звемо *побочинами*, коротші звемо *чоловими*» (9); «На *чолових лініях*, у віддалі 3 метрів (одна третина довжини *чолової*) від *бічних ліній* із правої сторони назначаємо півметрову лінію прямовисну до *чолової*» (38). Згадані тут однослівні терміни, окрім номінації **побочина**, яку утворено префіксально-суфіксальним способом, є результатом мовної економії від двоскладних терміносполук. У системі спеціальних назв відбиванки в міжвоєнній Галичині не зафіксовано терміна **бокова лінія**, що є калькою російської назви та функціонує в сучасній волейбольній терміносистемі.

Ігровий майданчик розмежовано навпіл – на половини грища, а лінію поділу названо складеним терміном **серединна лінія** й утвореною від нього однослівною номінацією **серединна**: «Лінію, що ділить грище поперек на дві рівні поля звемо *серединною*» (9); «Переступає *серединну лінію* (якоюсь частиною тіла опиняється хотьби хвилино попід сіткою на просторі противника)» (19). Навпроти цієї лінії поза межами волейбольного майданчика облаштувано місце для **головного судді**. Якщо була можливість, то це місце було на підвищенні, з нього суддя стежив за перебігом матчу та судив гру команд: «Суддя займає місце за грищем напроти *серединної* по можності на підвищенню» (34).

Поза волейбольним майданчиком в обидвох правих кутах половин поля – **правих кутах (грища)**: «В *правих кутах* при чоловічих лініях вимірюємо квадрати 1 м» (9), – розміщено **місця подачі**, які були квадратами розміром 1 м: «Це є *місця подачі* і лежать поза властивим грищем» (9). Межі місця подавання м'яча мали назву **границі місця подачі**: «...в часі подачі грач, що подає, виступає з квадрату ногою поза *границі місця подачі*» (14). Натомість у лівих кутах волейбольного майданчика – **лівих кутах грища** – традиційно розташовувалися **бічні судді**, це були місця, звідки вони спостерігали за грою під час матчу: «*Бічні судді*, уставившись за *лівими кутами грища*, уважають на правильність зміни місць і на те, коли мяч виходить за грище» (33–34).

У групі **назв спорядження й інвентарю** функціювали такі питомі лексеми: **приладдя** (збірна назва волейбольного інвентарю) «Він рішає чи виміри грища та *приладдя* є правильні» (Гайдучок, 1930: 33), що охоплювала такі назви інвентарю – **стояк**, **сітка** і **м'яч**: «Коли вже маємо грище, *стояки*, *сітку* та *мяч*, організуємо охотників до гри» (12).

Упродовж 20–30-х рр. розміри *сітки* змінювалися (з еволюцією правил гри): на початку 20-х рр. були 1x9 м, а на початку 30-х рр. – 1x10 м, незмінними залишалася величина отворів сітки – *бчок* – 5x5 см: «Сітка повинна бути широка на 1 м, повинна мати *очка* 5 см. x 5 см.» (10). Також із плином часу змінювалися вимоги до висоти *стовпа*, *стовпчика*, *стояка* – від 2,5 м – до 2,6 м: «Підбитий мяч по дорозі дотикає *стовпа* і переходить до противника» (16); «*Стовпчики* треба впустити в землю бодай 1 м, щоби не нахилилися, та щоби можна було *сітку* сильно розіпнати між ними» (10); «Спортові склади продають *стояки*, які можна устави, де нам завгодно» (10).

Термін *мяч* безконкурентно функціонував у волейбольній термінології Галичини й підсоветської України, з тією відмінністю, що графічний запис цієї лексеми в УРСР був із апострофом – *м'яч*. Із вдосконаленням волейбольних правил упродовж 20-х рр. змінювалася окружність волейбольного м'яча та його вага: для чоловіків він мав в обводі 67–70 см і вагу 350 г, а на зламі 20–30-х рр. його зменшено в обводі до 66–68,5 см, а вагу м'яча – до 256–284 г; для жіночих команд на початку 20-х рр. вага м'яча становила 280 г, а на зламі 20–30-х рр. спеціальні м'ячі для жінок перестали використовували, бо зі зменшенням ваги й обводу м'ячів, якими грали у відбиванку чоловічі дружини, різницю між м'ячами для жінок і чоловіків практично знівельовано: «До гри вживаємо *мяча* в обводі 66–68,5 см., вага 256–284 гр.» (38).

Залежно від того, чи грали чоловічі, чи жіночі, чи підліткові команди, диференційовано висоту, на якій закріплювали сітку від землі: ця величина становила для чоловіків – 2,4 м, для жінок – 2,2 м, для підлітків – 2 м (на початку 30-х рр. ці виміри змінено: 2,44 м – для чоловічих команд, 2,28 м – для жіночих і підліткових дружин). Для називання цієї величини у волейболі використовувалося термін *висота сітки від землі*: «*Висота сітки від землі* – для чоловіків – 2 м. 44 см., для жінок 2 м. 28 см.» (38).

З-поміж інших термінів у цій тематичній групі функціювали назви: *горішні краї сітки*, *горішні границі сітки*, *горішні береги сітки* та *долішні краї сітки*: «Здовж *горішнього* і *долішнього краю сітки* протягаємо сильні шнурки і ними прив'язуємо *горішні* і *долішні краї сітки* на гачках між стовпчиками» (10–11); «Для жінок завішуємо її 2 м. 20 см., для 14 літків 2 м. (значить так високо розвішений *горішний беріг сітки*)» (11–12); «Буває таке, що мяч у грі зачіпить за *горішню границю сітки* і переходить на поле противника» (17), вигляд яких описано в правилах гри, і синонімічні назви *поволока мяча*, *плащ мяча*, вимоги до яких теж зазначено у правилах відбиванки: «*Поволока (плащ)* [м'яча] повинна бути з тонкої шкіри ніяк та, що її вживають до копаного мяча» (12).

Назви спорядження гравців у волейболі практично не відрізнялися від назв екіпірування, які використовували в інших рухових іграх і багатьох видах спорту в Галичині: *сорочка*, *штаниця* (труси або шорти), *капці* (легке спортивне взуття, спортивні тапочки). Часом уточнювано їхній вигляд саме для гри у відбиванку: *сорочка без рукавів* (майка) *із порядковим числом* на плечах чи грудях, *коротенькі штаниця* (труси), легкі і м'які *капці без запятків*: «На одяг грачів складається: *сорочка без рукавів*, *коротенькі штаниця*, легкі і м'які *капці без запятків*» (12), «Для лекшої перевірки, особливо в часі змагань, дістає кожний грач *порядкове число*, яке звичайно носить *на плечах*. *На грудях* носять ті *числа* тоді, як лиш сам головний суддя перепроводжує змагання зн. без помочі бічних суддів» (12).

У групі назв учасників волейбольного поєдинку функціювали **номінації гравців і суддів**. Оскільки найменування *суддів* або, як їх рідше називали, *безсторонників* (осіб, які безсторонньо суддювали під час матчу): «В кожній грі, де змагаються дві дружини, треба упросити когось, що знається на грі, на *безсторонника*» (33), «Якщо трапиться на грищі який випадок (прим. непокликані люди ввійшли на грище і т. п.) *суддя* перериває гру до часу, аж настануть нормальні відносини» (33), згадано в описі групи назв волейбольного майданчика, його частин і розмітки, адже розташування *головного* і *бічних суддів* під час матчу зумовлене їхнім перебуванням біля тої чи тої частини поля чи його розміткової лінії, тому тут ітиметься про номінації **гравців** волейбольної команди. Для їх називання використувано питому віддієслівну суфіксальну лексему *гравч*: «*Гравці* діляться на дві дружини по 6, а кожна дружина вибирає собі провідника» (12). Ця номінація була універсальною й функціювала в Галичині й у підсоветській Україні (тут поряд з назвою *гравч* використувано й словотвірний синонім *гравець*).

Специфікою волейболу міжвоєнної було те, що за гравцями в цій грі не були закріплені постійні амплуа, бо функційні обов'язки гравців змінювалися впродовж матчу залежно від зміни розташування учасників поєдинку на майданчику, що є неодмінною вимогою правил гри у волейбол. Гравці, які перебували в ряду, ближчому до сітки й на яких покладено передовсім атакувальні функції, мали назви *нападачі, напад, атак, перший ряд, перший ряд дружини*, а тих, що були в другому від сітки ряду й під час гри зосереджувалися на захисті й допомозі нападникам, номіновано *поміч, другий ряд, другий ряд дружини*: «*Поміч* має все мяч добивати до свого *нападу*, а ніколи не перебивати на поле противника» (28); «Щоби як найліпше приймати мяч, гравці стають так: *перший ряд, нападачі*, стають найдалі на метр від сітки, а *другий ряд, поміч*, яких два метри при чоловічій лінії свого поля» (27). Відповідно, усі нападники, які перебували на полі близько до сітки, творили *лінію нападу*, а помічники, віддалені від половини поля суперників, – *лінію помочі*: «Зрозуміле, що високим ростом легше мячі згашувати і легше грати в *лінії нападу*» (30).

Зважаючи на місце розташування на ігровому майданчику – чи то ближче до лівого, чи до правого краю поля, гравці мали назви: *лівий (гравч) напад, лівий з атак; правий (гравч) напад, правий з атак; лівий (гравч) помочі, лівий помічник; правий (гравч) помочі, правий помічник*: «На місце *лівого гравча нападу* входить *лівий помічник*, а *правий з атак* йде на місце *правого помічника* й заграває» (38).

Залежно від того, чи подає чи приймає м'яч та чи та дружина в певний момент гри, волейболісти команд-суперниць мали назви, які під час тривання гри щоразу змінювалися, – *подавачі* – гравці дружини, яка подавала м'яч, і *приймачі* – гравці команди, яка приймала м'яч: «Зайде у *подавачів* один з вище наведених промахів, суддя свистом перериває гру» (16); «Завданням *приймачів* є відбити його назад на поле противника, заки він впаде – «сяде» на землю» (17).

Окрему функцію під час матчу виконував *писар*, який повинен був пильнувати, чи гравці не переступають через серединну лінію, занотовувати очки, які здобувають команди, та кінцевий результат матчу, а також допомогти головному судді підготувати звіт про поєдинок: «До помочи добирає собі суддя *писаря* і евентуально двох бічних суддів» (33).

Також у тексті підручника з'явилася номінація *тренер*, яку не вживали в Галичині, але Степан Гайдучок уводить цей термін, цитуючи посібник «Спортивні гри» В. Бляха і М. Філя, виданий в УРСР, де така номінація функціювала: «Тренер уставляє гравців за сіткою з одного боку, а сам стає на другому полі й кидає по черзі м'яч до другого ряду дружини (цебто помочі). Грач, до котрого прийшов м'яч, повинен відбити і передати його так, як цього вимагає *тренер*» (25). У Гайдучковому підручнику відбиванки термін *тренер* ужито двічі й лише в згаданій цитаті з підручника, який надруковано в підсоветській Україні. Натомість для називання наставника команди в міжвоєнній Галичині зазвичай вживано питому лексему *провідник*: «Провідник розставляє гравців на полі в два ряди по трьох» (12).

Гравці однієї команди – одноклубники – мали питоме найменування *снів-грачі*: «Тільки *снівграчеви* в своїй дружині подаємо м'яч луком, щоби він міг як найвигідніше вибивати його на противне поле» (32), а суперники – *противники*: «Тоді саме *противник* не може зорієнтуватися, куди цей м'яч піде і не буде готов його відбити» (22).

Для найменування гравця, який був у запасі, вживано питомі назви *запасник*, *запасний грач*, *запасний* (кожна команда могла мати лише одного запасного): «Запасник є один на дружину» (14); «Запасний грач входить на те місце, де грача нема» (14); «Якщо сам суддя усунув грача з дружини, то *запасного* не допускає» (14).

У групі назв моментів гри у відбиванку центральним є терміносполучення *відбивання м'яча* – дія, що називає найважливіший елемент гри у волейбол – відбити м'яч, що летить, і від найменування якої утворено в міжвоєнний період власне українську номінацію цієї гри. Термін функціює й у терміносполученні *сліпе відбивання*, яке окреслює протилежну за значенням дію волейболіста до тієї, коли він добре бачить, як і куди відбиває м'яч.

Важливим елементом початку гри у волейбол є розташування гравців на полі, для називання якого в терміносистемі відбиванки, як і в інших командних іграх, використовувалося термін *уставка* (від уставлятися – ставати на визначене місце), значно рідше вживано назву *розставка* (від розставляти). Правилами гри у волейбол передбачено зміни в розташуванні гравців на майданчику після кожної втрати м'яча під час подачі, яку виконав суперник, – усі шість гравців команди змінюють своє місце, пересуваючись на одну позицію за годинниковою стрілкою. У підручнику Степана Гайдучка функціювало кілька синонімічних терміносполук на позначення цього моменту гри: *зміна уставки*, *зміна в уставці*, *зміна місць (у дружині)*, *зміна в уставці по кожній втраті подачі у противній дружині* (остання із запропонованих назв занадто розлога, не відповідає вимозі короткості терміна, проте найточніше передає поняття та специфіку зміни розташування гравців волейбольної дружини під час поєдинку; запропонований приклад наочно ілюструє труднощі з вирішенням дилеми в термінології – короткість терміна чи його точність). Термін *розставка* функціює й у складі терміносполучення *розставка противника*.

На позначення моменту подавання м'яча використовувалося суфіксальні віддієслівні лексеми *подача*, *подавання* та *загривка*, перша з яких мала найбільшу частотність уживання й функціювала в терміносполуках: *подача м'яча*, *подача м'яча до противника*, *м'яч з подачі*, *подача зверху*, *промахи в часі подачі* (помилки, порушення під час подавання м'яча), *втрата подачі* (втрата права

подавати м'яч). Термінну назву **подавання** вживано в словосполученні **право подавання** (право подавати м'яч, загравати).

Терміном **промах** окреслювано помилки та порушення правил під час гри у відбиванку. Спеціальна назва функціювала в складі таких терміносполук: **промах в часі гри** (помилка під час гри), **промахи в часі подачі, промахи під час подачі** (у підручнику Степана Гайдучка описано типові помилки, які траплялися під час подавання м'яча й зумовлювали втрату подачі та перехід до суперника права подавати м'яч), **промахи числення виграних точок** (помилки під час підрахунку очок, що їх здобули команди), **промахи подавачів** (порушення, що їх припускаються гравці, які подають м'яч), **промахи приймачів** (помилки гравців, які приймають м'яч після подачі суперника), **переривати гру за промахи** (зупиняти гру через помилки), **зробити промах рівночасно** (гравці обидвох команд помиляються одночасно).

Моментом, що визначає активний перебіг будь-якої командної гри з м'ячем, є поняття, що має назву **мяч в грі**. У підручнику «Відбиванка» проаналізовано всі випадки, коли м'яч є в грі й потрібно продовжувати поєдинок.

Одним із елементів гри є удар у м'яч згори, що в терміносистемах багатьох видів спорту мав жаргонну назву **«згашування» мяча** (метафорична номінація, що виникла на основі асоціації з процесом гасіння свічки). Степан Гайдучок детально пояснював, яких ударів треба завдавати, щоб «згасити» м'яч: **«Згашувати противником мячі (цебто такі, що їх противник в підскоці бє згори одноруч чи обіруч, вниз понад сітку, що йдуть нам просто під ноги)»** (28). Елемент гри, який протиставляють «згашуванню» мяча, – **«муровання»** – жаргонізм, назва захисних дій, що полягають у простяганні рук догори й у спробі з підскоку оборонити м'яч. Іншими моментами гри є **підскоки до мяча**, з-поміж яких виокремлено такі їх види: **підскоки за мячем вперед, підскоки за мячем в бік, підскоки назад, якщо мяч іде просто в лице**.

У цій тематичній групі функціювали й універсальні загальноспортивні терміни – складене найменування з питомих лексем – **свобідний простір** (вільна зона, яка утворюється на майданчику в той чи той момент командної гри) та гібридна назва **індивідуальна гра** (індивідуальні дії гравця).

До найменувань моментів гри, пов'язаних із діями суддів, передовсім головного судді матчу, належать терміносполуки, що складаються з питомих лексем: **зарядження судді** (рішення судді), **свист судді** (сигнал, який подає суддя за допомогою свистка, про порушення, зупинку гри чи її продовження).

Найбільшою за наповнюваністю є група **назв дій гравців у волейболі**. Однією з найчастотніших за вживанням була універсальна в спорті назва **грати**, що функціювала в складі терміносполук, зокрема: **грати гру, грати півграйку** (грати партію матчу), **грати третю півграйку** (грати третю партію), **грати чимраз гірше, грати в лінії нападу, добре грати на кожнім місці**.

Похідними від назви **грати** є терміни-антоніми **програти** і **виграти**, які в термінології відбиванки функціують самостійно та як складники термінологічних словосполучень: **виграти дві грайки під ряд** (виграти дві партії поспіль), **програти першу частину гри / півграйку** (програти першу партію). Вживано й синоніма до назви **вигравати** – **побіджувати** (перемагати).

Від головної у волейболі дії – **відбивати**, від якої походить українська назва цієї командної гри, утворено чимало термінних словосполучень (дво-, три- і багатокомпонентних), складених із питомих назв: **відбивати мяч, відбити**

м'яч кулаком / кінцем пальців, відбивати м'яч правою / лівою рукою, відбивати м'яч на противника на порожні місця, не відбивати м'яч до противника на грача, відбити м'яч понад сітку, відбити м'яч якою небудь частию тіла вище пояса, відбити м'яч частиною тіла нижче пояса, з-поміж яких і кілька пар синонімічних термінів-словосполучень: відбивати м'яч однією долонею – відбивати м'яч одноруч, відбивати м'яч двома долонями – відбивати м'яч обіруч, відбивати м'яч хребтом руки – відбивати м'яч рубом (відбивати м'яч ребром долоні).

Значення 'вдаряти у м'яч знизу' має часто вживаний термін *підбивати* й значно рідше використовуваний його синоніми *підборкувати* і *бити зпід споду*, що зазвичай є складниками терміносполук, утворених із питомих назв: *підбивати м'яч кулаком / обома руками, підбивати м'яч вдруге, підбивати м'яч отвертою рукою* (підбивати м'яч відведеною для замаху рукою), *слабо підбити м'яч, підбити м'яч понад сітку, підбити м'яч з боку, підбити м'яч, щоб він йшов «крутняком»* (*крутився довкруги себе*), *підбивати м'яч від одного грача до другого* (підбиваючи м'яч знизу, передавати його між гравцями), *підборкувати м'яч* (підбивати м'яч), *бити м'яч зпід споду*.

Близькі за значенням лексеми *вдаряти* й *бити* поєднувалися з терміном *м'яч* і функціювали в складі терміносполук: *вдаряти м'яч легко, вдарити м'яч в самій середині, вдарити м'яч так сильно, як треба, бити м'яч зверху* (завдавати удар у м'яч згори), *бити одноруч незначним рухом (зверненням) долоні, бити м'яч до противника, бити, щоби м'яч йшов плоско, бити м'яч остро і плоско при подачі, не бити м'яча до противника луком, бити, щоби м'яч приходив на поле противника в висоті грудей*.

Дієслово *вибити*, що завдяки додаванню до твірного слова *бити* префікса *ви-*, у термінології відбиванки доповнено значенням 'рух м'яча поза межі майданчика для гри', функціювало в терміносполуках: *вибити м'яч поза грище, вибити м'яч поза границі грища, вибивати м'яч на противне поле*.

Термін волейболу *перебити*, який вживано в складі терміносполук, завдяки префіксові *пере-* має значення – 'спрямувати м'яч так, щоби він подолав перешкоду – сітку': *перебити м'яч на чуже поле, перебивати м'яч понад сітку на грище противника, щоби він там «сів»* (про дії нападників), *не перебивати м'яч на поле противника* (про дії захисників).

Завдяки додаванню до твірного слова *бити* префікса *під-* дієслово *підбити* має значення – 'напряму руху знизу догори'. Ця лексема творить терміносполуку відбиванки – *підбити м'яч два рази підряд*.

Префікс *до-* збагачує те саме твірне слово семантикою – 'завершення дії, досягнення цілі'. У поєднанні зі залежними словами лексема *добити* творить волейбольний термін – *добити м'яч до свого нападу* (про дії захисту).

Кілька термінів відбиванки утворено від двокомпонентної назви *брати м'яч* (йменує важливу волейбольну дію – приймати м'яч, який летить) із додаванням відповідних складників для уточнення значення терміносполук: *брати м'яч навколішки однієї, брати м'яч в присіді, брати м'яч в підскоці*. Синонімами до них є терміни, утворені від словосполучення *приймати м'яч*: *приймати м'яч у присіді, приймати м'яч навколішки однієї, приймати м'яч навколішки зпід споду, приймати низький м'яч в присіді*.

Низка волейбольних термінів постала внаслідок ускладнення залежними словами двокомпонентного терміна *подавати мяч*: *подати мяч назад*, *подавати мяч в бік / на бік*, *подавати мяч від споду* (подати м'яч знизу), *подати мяч зле* (подати м'яч невдало), *подати мяч поза себе*, *подавати мяч між собою*, *подавати мяч луком співгравцеві* (подавати м'яч дугою до одноклубника), *подавати на ново мяч* (подавати м'яч повторно), *тратити право подавати мяч*. Синонімами до останнього з термінів, що окреслює ситуацію, коли команда втрачає право подавати м'яч, є терміносполуки: *втратити / стратити подачу / право подавання мяча / право подачі / право подачі мяча*, *тратити / стратити заग्रивку*. Трикомпонентним терміном названо 'здобуття права подавати м'яч' – *одержати право заग्रивки*, а однослівним терміном *загравати* окреслено дію 'виконувати подачу'.

Важливою у волейболі дією, яка визначає специфіку цієї гри, є постійна зміна місць розташування гравців, для називання якої функціювали терміни: *мінати місця*, *доконувати зміни місць / доконувати зміни місць за кожним разом* (щоразу змінювати місця), *пересуватися одним місцем як вказівка в годинника* (пересуватися на одне місце за годинниковою стрілкою).

Дії захисної лінії в усіх командних іграх мали назву *боронити*. З цим словом утворено такі терміносполучення: *боронити бік власного грища перед мячем* (захистити свою половину поля від м'яча), *боронити з підскоку витягаючи рамена вверх, щоби загасити* (блокувати, обороняти, підскачівши й витягнувши руки догори, щоб нейтралізувати удар суперника згори вниз).

Як показав аналіз фактичного матеріалу з підручника Степана Гайдучка «Відбиванка», у всіх групах термінів волейболу домінували власне українські назви. Немає чужомовних номінацій серед термінів у тематичних групах назв регламенту, назв матчу, його частин і підсумків поєдинку, назв майданчика для гри, його частин і розмітки, назв спорядження й інвентарю, назв моментів гри і дій гравців у волейболі. Поодинокі позики зафіксовано в групах назв гри, назв команди, назв учасників волейбольного поєдинку та назв приміщень для гри.

Отже, у міжвоєнний період у Галичині створено національну терміносистему волейболу завдяки максимальному використанню питомих ресурсів української мови і з мінімальним залученням позичених термінів, чим наочно доведено, що українська мова багата на власні ресурси, якими можна окреслити систему понять будь-якого виду спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдучок, Ст. (1930). *Відбиванка*. Львів: Накладом «Сокола-Батька».
2. Гайдучок, С. (2021). *Відбиванка* [Репринтне відтворення видання 1930 р.]. Львів: Львівський державний університет імені Івана Боберського.
3. Федусевич, М. (1951). Початки Пластового Руху у перспективі сорокліття. *Пластовий шлях*, 5, 9–28.

Iryna Protsyk

“VOLLEYBALL IS A GAME THAT IS SLOWLY REPLACING FOOTBALL”.
FORMATION OF UKRAINIAN VOLLEYBALL TERMINOLOGY
IN THE INTERWAR PERIOD IN GALICIA

In the interwar period, the active creation of Ukrainian volleyball terminology took place, the main principle of which in Galicia was the selection of specific equivalents for foreign names or the formation of neologism terms from the resources of the Ukrainian language. Stepan Haiduchok in the textbook “Vidbyvanka [Volleyball]” presented the attempts of the people of Galicia to create a national term system of volleyball with a minimal share of borrowed terms.

In all groups of volleyball terminology analyzed in this article, actually Ukrainian names prevail. There are no foreign language terms among the nominations from the thematic groups – the names of the regulations (*pravyla / pryypysy hry*), names of the match, its parts and results of the match (*zmahannia, stricha, hraika, pivhraika, vyhrana, tochka*), team name (*druzhyna, muzheska / zhinocha / khlopiacha druzhyna, protyvna druzhyna, protyvnyk, pobidna / pobidzhena druzhyna*), names of the playground, its parts and markings (*hryshche, pole, vlasne / protyvne pole, muzheske / zhinoche hryshche, polovyna hryshcha, pole podavachiv / pryimachiv, linii hryshcha, bichna liniia, pobochyna, cholova liniia / hranytsia, seredynna liniia, seredynna, pravyi / livyi kut hryshcha, mistse podachi*), inventory names (*pryladdia, stoiak, stovp, stovpchyk, sitka, miach*), names of equipment (*sorochka, shtantsiata, kaptsi*), names of actions of players in volleyball (*hraty pivhraiku, hraty v linii napadu / pomochi, vyhraty, prohraty, vidbyvaty miach livoiu / pravoiu rukoiu / kulakom / doloneiu, pidbyvaty miach kulakom / oboma rukamy / ponad sitku, vdariaty miach zverkha / do protyvnyka, vybyty miach poza hryshche / na protyvne pole, perebyty miach na chuzhe pole, pidbyty miach dva razy pidriad, dobyvaty miach do svoioho napadu*).

Several foreign language borrowings were recorded in thematic groups: the name of the game – *volley-ball*, the name of the participants in a volleyball match – *trener* (among the rest of the specific nominations of this group – *hrach, napadach, pomichnyk, podavach, pryimach, spivhrach, zapasnyk, providnyk, suddia*) and as part of hybrid terms *individualna hra, reprezentatsiina druzhyna, rukhankova salia*.

So, the volleyball terminology analyzed in the article has a distinctly national character: it is dominated by Ukrainian proper names and the share of loans is insignificant.

Keywords: Ukrainian volleyball terms, thematic groups of volleyball names, national terms, foreign loanwords.

REFERENCES

1. Haiduchok, St. (1930). *Vidbyvanka* [Volleyball]. Lviv: Nakladom «Sokola-Batka» (in Ukr.).
2. Haiduchok, S. (2021). *Vidbyvanka* [Reprintne vidtvorennia vydannia 1930 r.]. [Volleyball. [Reprint reproduction of the 1930 edition]]. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Boberskoho (in Ukr.).
3. Fedusevych, M. (1951). Pochatky Plastovoho Rukhu u perspektyvi soroklittia [The beginnings of the Ukrainian Scouting (Plastovy Ruch) in the perspective of forty years]. *Plastovyi shliakh*, 5, 9–28 (in Ukr.).